

7.2025

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Προτάσεις για τη Συνταγματική Αναθεώρηση Θρησκευόμενα

Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος,
Ζωή Καραμήτρου, Αθανάσιος Κόντης, Μιχαήλ Τσαπόγας

Ιούλιος 2025

Η διαΝΕΟσις ανοίγει τον διάλογο για τη Συνταγματική Αναθεώρηση, καταθέτοντας ιδέες και προτάσεις. Με στόχο τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και τη διαμόρφωση ενός Συντάγματος που θα λαμβάνει υπ' όψιν τις προκλήσεις του μέλλοντος, ο οργανισμός διοργανώνει, ήδη από τις αρχές του 2025, ανοιχτό συνέδριο, στο οποίο έμπειροι ειδικοί επιστήμονες συζητούν σημαντικά πεδία προς Αναθεώρηση. Το συνέδριο βρίσκεται σε εξέλιξη και φιλοξενεί 8 εκδηλώσεις για τις ισάριθμες θεματικές ενότητες: Κοινοβούλιο· Δικαιοσύνη· Ανεξάρτητες Αρχές· Εκτελεστική Λειτουργία: ΠτΔ-Κυβέρνηση-Δημόσια Διοίκηση· Σύνταγμα και Θρησκέυματα· Ατομικά Δικαιώματα· Κοινωνικό Κράτος· Σύνταγμα και Οικονομία.

Η συμμετοχή στο συνέδριο είναι ανοικτή στο κοινό διαδικτυακά, ενώ προσκαλούνται, επίσης, να συμμετάσχουν εκπρόσωποι οικονομικών και κοινωνικών φορέων, της ακαδημαϊκής κοινότητας και της Κοινωνίας των Πολιτών.

Η εκδήλωση με θέμα Σύνταγμα και Θρησκέυματα πραγματοποιήθηκε στις 28 Μαΐου 2025 στην Αθήνα, με συντονιστή τον Ομότιμο Καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ, πρ. Γενικό Γραμματέα Θρησκειμάτων, **Ιωάννη Μ. Κονιδάρη**. Συμμετείχαν με εισηγήσεις τους οι: **Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος**, **Ζωή Καραμήτρου**, **Αθανάσιος Κόντης**, **Μιχαήλ Τσαπόγας**.

Ακολούθησε Στρογγυλή Τράπεζα, στην οποία τα θέματα που παρουσιάστηκαν συζητήσαν με τους εισηγητές οι: **Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος [Σαββάτος]**, Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ, **Ευάγγελος Βενιζέλος**, πρ. Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών (2013-2015), πρ. Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ, **Μιχάλης Σταθόπουλος**, Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, Επίτιμος Καθηγητής στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ, πρώην Υπουργός Δικαιοσύνης, και **Πηνελόπη Φουντεδάκη**, Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε με ανοιχτή συζήτηση του κοινού με τους συμμετέχοντες.

Παρακάτω μπορείτε να διαβάσετε τα βασικά σημεία των εισηγήσεων.

Συντονιστής

Ιωάννης Μ. Κονιδάκης

Ομότιμος Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ,
πρ. Γενικός Γραμματέας Θρησκευμάτων

Εισηγητές

Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ

Ζωή Καραμήτρου

Διδάκτωρ Εκκλησιαστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ,
Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμονας στον Συνήγορο του Πολίτη,
Μέλος του Συμβουλίου Διοίκησης της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας

Αθανάσιος Κόντης

Διδάκτωρ Εκκλησιαστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ,
Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

Μιχαήλ Τσαπόγας

Διδάκτωρ της Νομικής του Πανεπιστημίου του Μονάχου,
Ειδικός Επιστήμων στον Συνήγορο του Πολίτη

Περιεχόμενα

Επιτελική Σύνοψη	5
Άρθρο 3 του Συντάγματος 1975	10
Άρθρο 13 του Συντάγματος: Θρησκευτική ελευθερία	13
Προοίμιο Συντάγματος	16
Όρκος Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 33 παρ. 2 του Συντάγματος) ..	19
Η «ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης» ως σκοπός της Παιδείας	22

Επιτελική Σύνοψη

Ιωάννης Μ. Κονιδάρης

I. Θέση του ζητήματος-Αιτιολόγηση

Οι συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται γενικώς στα Θρησκέυματα και ειδικότερα στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας παρέμειναν αναλλοίωτες από το Σύνταγμα του 1844, μαζί με το λεγόμενο προοίμιο, έως και τη Μεταπολίτευση.

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 παρέμεινε καταρχήν στις διατάξεις που ίσχυαν από το 1844, οι οποίες, όμως, για πρώτη φορά διαχωρίστηκαν, και εκείνες που αφορούν στη θρησκευτική ελευθερία εντάχθηκαν στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα (άρθρο 13), εκείνες, δε, που αφορούν στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας αποτέλεσαν ίδιο τμήμα του πρώτου μέρους του Συντάγματος, το οποίο περιέχει τις βασικές διατάξεις (άρθρο 3).

Η μόνη, πλην σημαντική, μεταβολή ήταν η προσθήκη στο άρθρο 3 του Συντάγματος μίας, ορθής καταρχήν, αναφοράς στον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850 και την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928, η διατύπωση της οποίας δημιούργησε, όμως, πολλές ερμηνευτικές τριβές, κυρίως ως προς το εύρος ισχύος των κειμένων αυτών.

Οι επανειλημμένες Αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 1975 δεν προχώρησαν σε τροποποιήσεις των σχετικών διατάξεων, αφενός, ως εκ της έλλειψης πολιτικής βούλησης και, αφετέρου, ως εκ της σταθερής και ακλόνητης επιμονής της διοικούσας Εκκλησίας να μην υπάρξει καμία αλλαγή.

Συνεπώς, σε μια μελλοντική Αναθεώρηση κρίνεται πρόσφορο να επανεξεταστεί σειρά διατάξεων σχετικών με τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, κυρίως προκειμένου να αναιρεθούν διατάξεις-απολιθώματα και να διορθωθούν εσφαλμένες διατυπώσεις.

Στη βάση της επαναξιολόγησης πρέπει να τεθούν το προοίμιο και τα άρθρα 3, 13, 16 παρ. 2 και 33 παρ. 2 του Συντάγματος.

II. Επιμέρους ζητήματα-Προτάσεις

Στην έκθεση που ακολουθεί συνοψίζονται οι τελικές προτάσεις για τα επιμέρους ζητήματα, αφού λήφθηκαν υπόψη τόσο οι τοποθετήσεις των εισηγητών της θεματικής ενότητας (**Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος, Ζωή Καραμήτρου, Αθανάσιος Κόντης, Μιχαήλ Τσαπόγας**) όσο και τα πορίσματα από τη Στρογγυλή Τράπεζα και τη συζήτηση που ακολούθησε.

i. Προοίμιο του Συντάγματος

Η δίκην προοιμίου επίκληση «*Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*», στην κεφαλίδα του Συντάγματος, απαράλλακτη σε όλα τα Συντάγματα και συνταγματικά κείμενα, ήδη από τα επαναστατικά, με πρώτο το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδάουρου (1822), έως και σήμερα (με εξαίρεση τα Συντάγματα 1925 και 1927), εκτιμάται ότι στερείται οποιασδήποτε νομικής σημασίας.

Παρότι το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, που αποτέλεσε τη βάση των εργασιών της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, δεν περιλάμβανε επίκληση στην Αγία Τριάδα, το αναθεωρημένο Σύνταγμα, που τελικώς ψηφίστηκε και τέθηκε σε εφαρμογή στις 11.6.1975, την επανέφερε. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υποστηριχθεί η κανονιστική ισχύς αυτής της επίκλησης, πράγμα που, περιέργως, ενισχύθηκε και με αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Η κρατούσα, πάντως, στην επιστήμη άποψη δέχεται συμβολική απλώς αξία αυτής της προοιμιακής επίκλησης και, συνεπώς, η απάλειψή της «*εις ουδέν βλάπτει*», ενώ η διατήρησή της προσφέρεται σε παρερμηνείες και οδηγεί σε συνευρεμούς ότι δήθεν όλο το Σύνταγμα πρέπει να στοιχείται, κατά το περιεχόμενό του, με την επίκληση στο προοίμιό του.

ii. Άρθρο 3 του Συντάγματος: Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας

Υποστηρίζεται από μερίδα της θεωρίας, αλλά και από πολιτικούς σχηματισμούς, η άποψη για ολοσχερή κατάργηση του άρθρου 3 του Συντάγματος, έτσι ώστε να οδηγηθούμε σε μια πλήρη διάκριση Πολιτείας και Εκκλησίας. Ασφαλώς και στην περίπτωση αυτήν οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας δεν θα παύσουν να είναι συνταγματικά ρυθμισμένες, καθώς θα διέπονται από το άρθρο 13 του Συντάγματος, μια διάταξη «*κανονιστικά και ερμηνευτικά κρισιμότερη*».

Η παραμονή, όμως, του άρθρου 3 του Συντάγματος κρίνεται αναγκαία διότι ρυθμίζει και τις σχέσεις της Ελληνικής Πολιτείας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Νομικό Πρόσωπο και μάλιστα Δημόσιου Διεθνούς Δικαίου,¹ οι οποίες διέπονται από ένα

¹ Τσαπόγας, Μ. Χ. (2018). Νομολογία Συμβουλίου της Επικρατείας, Αριθμ. 1999/2018, Τμ. Δ΄, Νομοκανονικά 2018(2), σσ. 142-173.

σύστημα ομοταξίας. Υπάρχουν, παρά ταύτα, περιθώρια διόρθωσης και βελτίωσης διατάξεων του άρθρου 3 του Συντάγματος που παρουσιάζονται ευθύς αμέσως.

ii.α. Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. α´

Επιτακτική προβάλλει η ανάγκη διευκρίνισης του όρου «επικρατούσα θρησκεία» με ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 3 του Συντάγματος, η οποία θα αποσαφηνίζει πως η έννοια του προσδιορισμού αυτού είναι απλώς και μόνον ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η θρησκεία της συντριπτικής πλειονότητας των Ελλήνων πολιτών.

ii.β. Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. β´

Στη φράση «Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό...» αναγκαία προβάλλει η διαγραφή της κτητικής αντωνυμίας «ημών», καθώς υποδηλώνει ότι όλοι οι Έλληνες ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, πράγμα εσφαλμένο, αλλά και πρακτικώς αδύνατο.

ii.γ. Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. γ´

- Η διατύπωση στην αρχή του εδαφίου ότι [η Εκκλησία της Ελλάδας] «είναι αυτοκέφαλη» δεν ακριβολογεί, αφού αυτή αποτελείται αφενός από την αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας, που ανακηρύχθηκε με τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και αφετέρου από τις Μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι οποίες παραχωρήθηκαν προς διοίκηση, υπό δέκα ρητούς Όρους, «επιτροπικώς» και «εν τοις επί μέρους», στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928.
- Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, κατά την κρατούσα άποψη, από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 3 και 72 παρ. 1 του Συντάγματος, είναι νόμος της Πολιτείας. Θα ήταν, όμως, δυνατό να είναι κανονιστική πράξη της ίδιας της Εκκλησίας, η οποία θα απορρέει (νομοθετική εξουσιοδότηση) από μια Συμφωνία Εκκλησίας-Πολιτείας που θα έχει προηγηθεί και εγκριθεί από την Ολομέλεια της Βουλής, όπως είχε συμφωνηθεί στην κληρικολαϊκή Επιτροπή Κωνσταντίνου Σταμάτη (1987/1988), η οποία είχε συσταθεί στην κορύφωση της κρίσης για τη μοναστηριακή περιουσία και τα πορίσματά της παραμένουν τελείως ανεκμετάλλευτα.
- Αναγκαία θα ήταν, τέλος, η αναδιατύπωση του εδαφίου αυτού και ως προς το εύρος ισχύος του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της αντίστοιχης Πράξης του 1928, που περιορίζεται μόνο στη συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, πράγμα που υποστηρίζει και η πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η αναδιατύπωση, κατ' εφαρμογή της αυτοδιοίκησης των θρησκευτικών κοινοτήτων, θα απέβλεπε στην πλήρη ισχύ των δεσμευτικών, ούτως ή άλλως, κανονιστικών αυτών εκκλησιαστικών κειμένων, πράγμα που θα καθιστούσε χωρίς αντικείμενο τις περιοδικές διενέξεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών.

ii.δ. Άρθρο 3 παρ. 3

Η διάταξη αυτή για την *απαγόρευση μετάφρασης* της Αγίας Γραφής, η οποία τέθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1911, μετά τα γνωστά στην Ιστορία ως «Ευαγγελικά» αιματηρά επεισόδια του 1901, εξαιτίας της μετάφρασης του Ευαγγελίου στη δημοτική, είναι σήμερα τελείως περιττή και προτείνεται η διαγραφή της.

iii. Άρθρο 13 του Συντάγματος: Θρησκευτική ελευθερία

iii.α. Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. α΄

Κρίνεται περιττή η προσθήκη του επίθετου «γνωστή» πριν από το ουσιαστικό «θρησκεία», καθώς με τον τρόπο αυτόν εισάγεται αδικαιολόγητος και ανεπίτρεπτος περιορισμός στη θρησκευτική ελευθερία.

iii.β. Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. γ΄

Το εδάφιο αυτό [«ο *προσηλυτισμός απαγορεύεται*»] θα πρέπει να διαγραφεί. Αποτελεί απολίθωμα της παλαιάς αντίστοιχης, αλλά πολύ ευρύτερης διάταξης, και δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης, καθώς και το σχετικό ποινικό αδίκημα, κατά την ορθότερη άποψη, έχει καταργηθεί.

iii.γ. Άρθρο 13 παρ. 3

Προτείνεται η αναδιατύπωση της διάταξης, καθώς ο μεν προσδιορισμός «γνωστών» θρησκειών είναι περιττός, η δε διατύπωση «*όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας*» θα πρέπει να επεξηγηθεί ως της θρησκείας της πλειονότητας των Ελλήνων πολιτών, σύμφωνα και με την ερμηνευτική δήλωση που προτείνεται υπό το άρθρο 3 του Συντάγματος.

iv. Άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος: Ανάπτυξη «και θρησκευτικής» συνείδησης

Το κείμενο της εν λόγω παραγράφου, σύμφωνα με την οποία «*Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες*», οδηγεί στην άποψη ότι, στο πλαίσιο της όλης διατύπωσης, η ανάπτυξη «και θρησκευτικής» συνείδησης πλεονάζει.

Πέραν του ότι μπορεί να θεωρηθεί ότι επικαλύπτεται από την «*ηθική και πνευματική αγωγή*», δημιουργεί ερωτήματα ως προς την κατεύθυνσή της. Συνεπώς, προτείνεται η απάλειψή της, χωρίς, μάλιστα, να φαίνεται απαραίτητο να αντικατασταθεί με άλλον προσδιορισμό.

ν. Άρθρο 33 παρ. 2 του Συντάγματος: Ορκοδοσία Προέδρου της Δημοκρατίας

Η διάταξη αυτή, που αναφέρεται στον όρκο του/της εκάστοτε Προέδρου της Δημοκρατίας «*Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*», αποτελεί απολίθωμα της εποχής που ο τότε Ανώτατος Άρχοντας, ο βασιλιάς, αναλάμβανε και την υποχρέωση να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία των Ελλήνων.

Η διατύπωση του όρκου αποκλείει, προφανώς, τους μη ορθοδόξους, ή έστω τους μη χριστιανούς, από την εκλογή τους στο ανώτατο αυτό αξίωμα και φέρνει σε δυσχερή θέση εκείνον/ην που θα εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας, αλλά δεν θα θέλει να αποκαλύψει τα θρησκευτικά του πιστεύω ή θα είναι άθρησκος ή άθεος. Συνεπώς, αντιβαίνει ευθέως στον πυρήνα του θεμελιώδους δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η ερμηνευτική συνδρομή της αναλογικής εφαρμογής των διατάξεων περί του όρκου των βουλευτών αποτελεί πρόσχημα για να αποφευχθεί η μόνη έντιμη λύση, που είναι η κατάργηση της επίκλησης και η αντικατάστασή της με τη διαβεβαίωση στην τιμή και τη συνείδηση του/της εκάστοτε Προέδρου της Δημοκρατίας.

III. Η συμβολή της Στρογγυλής Τραπέζης

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, αν και εν πολλοίς διαμετρικά αντίθετες, ήταν και οι απόψεις που εκτέθηκαν στη Στρογγυλή Τράπεζα (**Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος [Σαββάτος], Ευάγγελος Βενιζέλος, Μιχάλης Σταθόπουλος, Πηνελόπη Φουντεδάκη**). Έτσι, στην άποψη περί κατάργησης του άρθρου 3 του Συντάγματος και πλήρους χωρισμού κράτους και Εκκλησίας αντιπαρατέθηκε η αντίκρυς αντίθετη περί διατήρησης των διατάξεων ως έχουν, με προσθήκη, ενδεχομένως, μίας μόνο ερμηνευτικής δήλωσης για το ζήτημα της «*επικρατούσας θρησκείας*».

Τέθηκαν, όμως, και επιμέρους ζητήματα, όπως το μάθημα των Θρησκευτικών, η πολιτική ισχύς της Εκκλησίας και των κατά τόπους Μητροπολιτών, η οικονομική στήριξη του κράτους προς την Εκκλησία στην περίπτωση κατάργησης του άρθρου 3 του Συντάγματος, ακόμη και η άποψη για ανεξαρτητοποίηση της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η πολυφωνία των απόψεων επιβεβαιώνει τόσο το ευρύτερο ενδιαφέρον σε μια ενδεχόμενη Αναθεώρηση των συνταγματικών αυτών διατάξεων όσο και τη δυσκολία που θα προκύψει στην εύρεση ενός consensus στη διατύπωση των όποιων αλλαγών τυχόν αποφασιστούν.

Άρθρο 3 του Συντάγματος 1975

Γεώργιος Ανδρουτσόπουλος

Ας ξεκινήσουμε από την ορθή διαπίστωση του καθηγητή Ευάγγελου Βενιζέλου ότι η διάταξη του άρθρου 3 του Συντάγματος δεν είναι «η κανονιστικά και ερμηνευτικά κρισιμότερη, αλλά μία διάταξη κανονιστικά συμπληρωματική» για την τυπολογία των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας, εν όψει και της διάταξης του άρθρου 13. Δυνάμει της τελευταίας, ακόμα και εάν το άρθρο 3 απαλειφθεί από το Σύνταγμα, οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, η οποία αποτελεί το συλλογικότερο υποκείμενο θρησκευτικής ελευθερίας, θα εξακολουθήσουν να είναι συνταγματικά ρυθμισμένες.

Στο πλαίσιο αυτό, η προσθήκη στο άρθρο 3 του Συντάγματος δύο ερμηνευτικών δηλώσεων θα καθιστούσε το περιεχόμενό του περισσότερο κρυστάλλινο και διαυγές.

Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος

Η μία, υπό τον όρο «επικρατούσα» θρησκεία, ο οποίος έχει καταστεί σε θεωρία και νομολογία «σημείο αντιλεγόμενο», αφορά ότι η συγκεκριμένη διάταξη «δεν περιορίζει την κανονιστική εμβέλεια του άρθρου 13» περί θρησκευτικής ελευθερίας, όπως έχει, ήδη από το 2006, προταθεί.

Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. γ' του Συντάγματος

Η δεύτερη, υπό τις δύο Πράξεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τον Τόμο, δηλαδή, του 1850 και την Πράξη του 1928, με την οποία το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως παραχώρησε, υπό δέκα ρητούς όρους, επιτροπικώς, στην Εκκλησία της Ελλάδος τη διοίκηση των Μητροπόλεων των λεγομένων «Νέων Χωρών». Η ερμηνευτική δήλωση, άλλως η αναδιατύπωση κατά τούτο του άρθρου 3 του Συντάγματος, θα είχε το περιεχόμενο ότι αυτό, το άρθρο 3 δηλαδή, «καλύπτει το σύνολο των όρων του Τόμου του 1850 και της Πράξης του 1928». Και τούτο διότι τα κείμενα αυτά ανήκουν στο πεδίο του κανονικού Δικαίου, δηλαδή στην εσωτερική τάξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και προσδιορίζουν το status του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ελληνική έννομη τάξη.

Οποιαδήποτε διαφορετική προσέγγιση, η οποία θα κατέληγε στη μερική συνταγματική κατοχύρωση των εκκλησιαστικών αυτών κειμένων, οδηγεί αναπόφευκτα τον δικαστή να κρίνει, κατ' ουσίαν «θεολογώντας», ποιος όρος είναι σημαντικός ή όχι για την Εκκλησία, στερώντας τον έτσι από τη θρησκευτική του ουδετερότητα, αφού του αναθέτει ένα καθήκον που μάλλον δεν του ανήκει, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, «Οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους...».

Άρθρο 3 παρ. 1 εδ. β' και γ' του Συντάγματος

Επίσης, το άρθρο 3 εμπεριέχει και κάποιες «ανορθογραφίες», οι οποίες θα μπορούσαν να αποκατασταθούν.

i. Η πρώτη αφορά στη φράση «*Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλὴν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν...*» (άρθρο 3 παρ. 1 εδ. β'). Η φράση αυτή θα μπορούσε να απαλειφθεί, αφενός, ως περιττή, καθόσον η διαπίστωση αυτή τυγχάνει αυτονόητη για την Ορθόδοξη Εκκλησία και, αφετέρου, διότι η κτητική αντωνυμία «*ημών*», σε πρώτο πληθυντικό, υποδηλώνει ότι όλοι οι Έλληνες ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, το οποίο είναι πρακτικώς αδύνατο, ακόμα και εάν η μεγάλη πλειονότητα είναι μέλη της, καθώς δεν μπορεί να παραβλεφθεί ότι υπάρχουν και πολίτες που πρεσβεύουν άλλες θρησκείες ή είναι άθρησκοι ή άθεοι.

ii. Η δεύτερη ανακρίβεια έχει να κάνει με τον χαρακτηρισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος ως *αυτοκέφαλης* (άρθρο 3 παρ. 1 εδ. γ'). Αυτό είναι εν μέρει ακριβές, αφού η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος είναι, κατ' ακρίβειαν, *εν μέρει μόνον αυτοκέφαλη*, καθώς περιλαμβάνει και τις Μητροπόλεις των «*Νέων Χωρών*», οι οποίες εξακολουθούν να ανήκουν στην κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και μόνον η διοίκησή τους έχει ανατεθεί, και δη προσωρινώς, στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.

iii. Περαιτέρω, ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει από τη διατύπωση του άρθρου 3 του Συντάγματος, η οποία αναφέρεται και στους ορισμούς του *Καταστατικού Χάρτη* της Εκκλησίας της Ελλάδος, αποτελεί η νομική φύση του τελευταίου.

Κατά την κρατούσα άποψη, από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 3 και 72 του Συντάγματος συνάγεται ότι ο Κανονιστικός Χάρτης της Εκκλησίας πρέπει να είναι νόμος της Πολιτείας. Ωστόσο, η ερμηνεία αυτή παρίσταται τουλάχιστον μονοπρισματική.

Θα μπορούσαν, εν προκειμένω, να αξιοποιηθούν τα πορίσματα της λεγόμενης «*Επιτροπής Κωνσταντίνου Σταμάτη*», η οποία συστάθηκε τον Νοέμβριο του 1987 για την εκτόνωση της έντασης που είχε προκαλέσει στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας η ψήφιση του περιβόητου «*Νόμου Τρίτη*» για τη μοναστηριακή περιουσία· σύμφωνα με τα εν λόγω πορίσματα, ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας θα μπορούσε, στο πλαίσιο εκτέλεσης μίας συμφωνίας Πολιτείας και Εκκλησίας, να είναι ένα βραχύλογο κείμενο, το οποίο, ως εξουσιοδοτικός νόμος, θα παρέχει στην

Εκκλησία τη δυνατότητα να διευθετήσει η ίδια τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την εσωτερική οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία της, με την έκδοση από αυτήν, κατά νομοθετική εξουσιοδότηση, σχετικών κανονιστικών πράξεων. Με τον τρόπο αυτόν θα κατασφαλίζονται, ως εκ της αρχής της θρησκευτικής ελευθερίας, που ισχύει προεχόντως για την επικρατούσα θρησκεία, η εσωτερική αυτοδιοίκηση και η κανονιστική αυτοτέλεια της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Άρθρο 3 παρ. 3 του Συντάγματος

Το περιεχόμενο της διάταξης αυτής για την απαγόρευση μετάφρασης της Αγίας Γραφής αποτελεί μεταφορά από το Σύνταγμα του 1911, όπου συμπεριλήφθηκε με αφορμή τα αιματηρά γεγονότα του 1901, τα λεγόμενα «Ευαγγελικά», τα οποία έλαβαν χώρα λόγω της μετάφρασης του Ευαγγελίου στη δημοτική. Θα μπορούσαμε, έτσι, να θεωρήσουμε ότι η διάταξη αυτή αποτελεί ένα ιστορικό κεκτημένο. Από την άλλη μεριά, όμως, η γλώσσα στην οποία θα είναι γραμμένη η μετάφραση της Αγίας Γραφής εμπίπτει στα εσωτερικά ζητήματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας και, συνεπώς, η διαρρύθμισή του δεν είναι αναγκαίο, ελλείψει πλέον και των σχετικών προς τούτο ιστορικών συνδηλώσεων, να ανήκει στις πρόνοιες του συνταγματικού νομοθέτη.

Από όσα ήδη αναφέρθηκαν, θεωρώ ότι υπάρχει περιθώριο για κάποιες στοχευμένες διορθωτικές παρεμβάσεις στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων κράτους και Εκκλησίας, πλην, όμως, η αμοιβαία καχυποψία, που, ως μη ώφειλε, τις διατρέχει, φαίνεται ότι λειτουργεί μάλλον αποτρεπτικά...

Άρθρο 13 του Συντάγματος: Θρησκευτική ελευθερία

Ζωή Καραμήτρου

Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. α' του Συντάγματος

«Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη».

Ο όρος «γνωστή θρησκεία», οικείος μας και ερμηνευτικά προσπελάσιμος ήδη από πολλών ετών, περιγράφει, χωρίς να επιχειρείται στο σημείο αυτό μία ισχυρή ανάλυση, τη θρησκεία που δεν έχει κρύφια δόγματα και, αντιθέτως, έχει φανερό λατρεία.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θεωρεί ότι η προστασία που κατοχυρώνεται από το άρθρο 9 της Σύμβασης εκτείνεται χωρίς να περιορίζεται στις, στενά εννοούμενες, θρησκευτικές πεποιθήσεις, εφόσον, πάντως, η προστατευόμενη πεποίθηση έχει αποκτήσει ένα καθεστώς σοβαρότητας, είναι συνεκτική και απολαμβάνει βαρύνουσα σημασία.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, αντιστοίχως, έχει τοποθετηθεί με σαφή προσανατολισμό προς την προστασία του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από τον περιορισμό του επιθέτου.

Η σημερινή πρόταση στο πλαίσιο της επικείμενης Αναθεώρησης μπορεί να είναι ευθεία, απλή, σύμφωνη με τις συνθήκες της σύγχρονης πραγματικότητας. Το επίθετο «γνωστή», με όλο, και παρά, το βάρος της ερμηνευτικής προσέγγισης που φέρει, επιστημονικά, νομολογιακά και πολιτικά, μπορεί να κριθεί ως περιττό. Ο περιορισμός που εισάγει στο μείζον δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι αδικαιολόγητος στη σημερινή πραγματικότητα και, ταυτόχρονα, ανεπίτρεπτος.

Αδικαιολόγητος, διότι το πλήθος των θρησκευτικών δοξασιών που μας κατακλύζει απαιτεί πλέον ισχυρό προσωπικό πνευματικό εξοπλισμό, επομένως η κρατική προστασία προσβάλλει ατελέσφορη.

Και ανεπίτρεπτος, διότι το εύρος του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία οφείλει να ανταποκρίνεται στο εύρος της πνευματικής και ηθικής υπόστασης. Είναι πέραν ορίων. Το διεθνές περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται η κρατική δραστηριότητα επιτρέπει, αν δεν επιβάλλει, την απαλοιφή της λέξης και την αυτάρκη ορφάνια του ουσιαστικού. Θρησκεία, λοιπόν, χωρίς προσδιορισμούς, αρκεί.

Άρθρο 13 παρ. 2 εδ. γ' του Συντάγματος

«Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται».

Το άρθρο 13 παρ. 2 εδ. γ' του Συντάγματος προβλέπει ρητά: *«Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται»*. Ωστόσο, έχει ασκηθεί κριτική ότι η γενική απαγόρευση παραβιάζει το δικαίωμα στην ελεύθερη θρησκευτική έκφραση, ιδιαίτερα όταν η προσπάθεια μεταστροφής δεν συνοδεύεται από αθέμιτες πρακτικές. Ο προσηλυτισμός, ως η μεθοδευμένη προσπάθεια να μεταστραφεί κάποιος σε διαφορετική θρησκευτική πίστη ή ιδεολογία, διαχωρίζεται από την ελευθερία έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Η θεωρητική προσέγγιση αποδέχεται μάλλον ότι οι διατάξεις περί προσηλυτισμού και ειδικά οι αναγκαστικοί νόμοι που τον περιέγραφαν ως ποινικό αδίκημα έχουν αυτομάτως καταργηθεί, κατά το άρθρο 111 παρ. 1 του Συντάγματος, ως αντικείμενες σε διατάξεις του, ειδικώς αυτής του άρθρου 13 παρ. 2 του Συντάγματος, που προστατεύει και την ακώλυτη άσκηση της λατρείας από κάθε γνωστή θρησκεία.

Ο εκσυγχρονισμός της σχετικής συνταγματικής διάταξης προβάλλει απαραίτητος, ιδίως εάν αποδεχούμε ότι οι κείμενες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα και ιδίως αυτές που περιγράφουν τα αδικήματα της εκβίασης και της απάτης καλύπτουν την προσπάθεια μεταβολής της θρησκευτικής συνείδησης με αθέμιτα μέσα.

Μια Συνταγματική Αναθεώρηση, λοιπόν, θα πρέπει να εξετάσει σοβαρά το ενδεχόμενο διαγραφής της σχετικής διάταξης.

Άρθρο 13 παρ. 3 του Συντάγματος

«Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας».

Η συνταγματική πρόβλεψη του άρθρου 13 παρ. 3 ορίζει ότι οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. Η αναφορά αυτή ενισχύει έμμεσα, αλλά σαφώς τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τοποθετώντας τους λειτουργούς της ως μέτρο σύγκρισης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, χωρίς να εκλείπει το υφιστάμενο πεδίο ανισότητας.

Η διασφάλιση της πλήρους ουδετερότητας του κράτους ως ζητούμενου και της ίσης μεταχείρισης όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων θα απαιτούσε τη ρητή επεξήγηση του όρου «επικρατούσα» ως της θρησκείας της πλειονότητας των πολιτών, έχουσα αυστηρά αριθμητικό και όχι ποιοτικό χαρακτήρα.

Άρθρο 13 παρ. 5 του Συντάγματος

«Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του».

Η διάταξη αυτή θεσπίζει ότι η επιβολή όρκου απαιτεί ρητή νομοθετική ρύθμιση, διασφαλίζοντας την τήρηση της αρχής της νομιμότητας.

Η εφαρμογή της διάταξης έχει ως αποτέλεσμα την υποχρέωση της διοίκησης και των δικαστηρίων να προσφέρουν επιλογή μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού όρκου. Επιπλέον, ενδυναμώνεται η συνταγματική προστασία όσων δηλώνουν αντίρρηση συνείδησης ή ασπάζονται άλλες θρησκείες.

Η καθιέρωση του πολιτικού όρκου ως ισότιμου ή προεπιλεγμένου μηχανισμού θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επιπλέον βήμα προς τον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα του κράτους.

Προοίμιο Συντάγματος

Αθανάσιος Κόντης

I. Ήδη από το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου (1822) είχε καθιερωθεί στο Σύνταγμα ως προοίμιο η *επίκληση της Αγίας Τριάδος* («*Εν onόματι της Αγίας και Αδαιρρέτου Τριάδος*»), η οποία επαναλαμβάνεται, με μικρές λεκτικές διαφοροποιήσεις, και στα μεταγενέστερα Συντάγματα, με εξαίρεση τα Συντάγματα 1925-1927, καθώς και το «Ηγεμονικό Σύνταγμα 1925», το οποίο, όμως, ουδέποτε τέθηκε σε ισχύ.

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 επαναλαμβάνει την ίδια, θρησκευτικού χαρακτήρα, επίκληση, παρόλο που το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, που αποτέλεσε τη βάση των συντακτικών εργασιών της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, δεν περιλάμβανε επίκληση στην Αγία Τριάδα. Πράγματι, το σχέδιο Συντάγματος διαπνεόταν από μια τάση ουδετερότητας έναντι της επικρατούσας Ορθόδοξης Εκκλησίας, εν όψει της ευρύτερης προσέγγισης πως οι συνταγματικές διατάξεις θεσπίζονται πρωτίστως υπέρ των δικαιωμάτων του ατόμου και όχι εν onόματι της Αγίας Τριάδος. Ωστόσο, το γενικότερο τότε πλαίσιο δεν ευνοούσε την πλήρη αντικατάσταση των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας προς την κατεύθυνση του χωρισμού και η επίκληση της Αγίας Τριάδος προστέθηκε τελικά στο κείμενο του Συντάγματος.

II. Το ζήτημα που δημιουργήθηκε αφορά στο αν η επίκληση στην Αγία Τριάδα έχει κανονιστική ισχύ ή και οποιαδήποτε νομική σημασία και σε ποιον βαθμό.

Ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο της επίκλησης, η κρατούσα στη θεωρία (και ορθότερη) γνώμη είναι πως η επίκληση έχει συμβολικό και όχι νομικό χαρακτήρα, και, κατά συνέπεια, αυτή στερείται κανονιστικών συνεπειών και οποιασδήποτε νομικής σημασίας, ακόμα και ερμηνευτικής, έστω και αν υποστηρίζεται η διατήρησή της, χωρίς τούτο όμως να αποτελεί αναχρονισμό. Η επίκληση εκφράζει τη συνέχεια της εκδηλώσεως ευσέβειας και ευγνωμοσύνης του ελληνικού Έθνους στην Ορθοδοξία, που υπήρξε πολύτιμος αρωγός του, ιδίως κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας και κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Το νεότερο ελληνικό κράτος, μετά από αιώνες οθωμανικού ζυγού, επικαλείτο την Αγία Τριάδα όχι για σκοπούς συνταγματικής ερμηνευτικής λειτουργίας, αλλά για «*ιστορική καθοδήγηση και διατήρηση της ιστορικής μνήμης*».

Στον αντίποδα, υποστηρίχθηκε η άποψη περί πλήρους κανονιστικής ισχύος της διατάξεως και ήδη η πρόσφατη υπ' αριθμ. 660/2018 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας για το μάθημα των Θρησκευτικών έκρινε ότι η επίκληση στην κεφαλίδα του Συντάγματος, όπως και η αναφορά του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος σε «*επικρατούσα θρησκεία*» συνιστούν βασικό στοιχείο της συνταγματικής παραδόσεως της χώρας, συναρτώνται με τον καίριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, και δεν στερούνται κανονιστικών συνεπειών, έστω και περιορισμένων, όπως, για παράδειγμα, η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών.

III. Η επίκληση της Αγίας Τριάδος εξακολουθεί μέχρι σήμερα να προκαλεί τον επισημονικό διάλογο σχετικά με την αναγκαιότητα διατηρήσεως ή απαλείψεώς της.

Στα επιχειρήματα υπέρ της διατήρησης έχει υποστηριχθεί πως η διαχρονική και συνεχής παρουσία της θρησκευτικής επίκλησης στα συνταγματικά κείμενα συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι αυτή πλέον ανήκει στη συνταγματική παράδοση του ελληνικού κράτους, με συνεκτική και συμβολική σημασία.

Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι η επίκληση του θείου στην προμετωπίδα του Συντάγματος αποτελεί μια «*ατυχή διατύπωση*», η οποία αντίκειται ευθέως προς τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους, ή ότι συνιστά διάταξη ξένη και περιττή προς το συνταγματικό κείμενο και για τον λόγο αυτόν προτείνεται η απάλειψή της. Μάλιστα, όπως ευστόχως επεσήμανε και ανέδειξε σε πρόσφατη μελέτη του ο καθηγητής κ. Ιωάννης Μ. Κονιδάρης για την προσωπικότητα και το έργο του αείμνηστου διαπρεπούς κανονολόγου, καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και ακαδημαϊκού Αμίλκα Αλιβιζάτου,² ο τελευταίος αναφερόμενος στην επίκληση της Αγίας Τριάδος στο Σύνταγμα του 1952 είχε με παρρησία και ευθύτητα αποφανθεί, και μάλιστα για την εποχή εκείνη, το εξής: «*Φρονώ ότι αυτή δέον να απαλειφθή, ως όλως ξένη προς το ακολουθούν κείμενον και ως αποβαίνουσα σημείον αντιλεγόμενον παρά πολλοίς πολίταις Έλλησι, μη ιδεολογικώς και οργανικώς ανήκοντας εις τον χριστιανισμόν και εις την ορθόδοξον Εκκλησίαν και συνεπώς μη πιστεύοντας εις το μυστήριον της Αγίας Τριάδος...*». Κατέληγε, δε, στο συμπέρασμα: «*Η απάλειψις από του κειμένου της ομολογίας ταύτης εις ουδέν βλάπτει, ενώ η παραμονή της, εις ουδέν ωφελούσα, επιβαρύνει το κείμενον με περιττήν όλως και πολλήν ανωμαλίαν φέρουσιν διατύπωσιν*».

Είναι γεγονός ότι η διατήρηση της επικλήσεως της Αγίας Τριάδος, πέραν του ότι «*επιβαρύνει*» το κείμενο, καθώς δεν επιφέρει νομικές συνέπειες, είναι επιδεκτική παρερμηνειών και δύναται να οδηγήσει σε συνειρμούς ότι δήθεν όλο το Σύνταγμα πρέπει να στοιχείται, κατά το περιεχόμενό του, με την επίκληση στο προοίμιό του. Σε τούτο συνηγορεί πλέον και η ασάφεια ως προς την έκταση της κανονιστικής

² Κονιδάρης, Ι. (2022). Αμίλκας Αλιβιζάτος. Ένας ρηξικέλευθος νομοκανονολόγος. *Νομοκανονικά*, 2022(2), σ. 17 επ.

ισχύος της επίκλησης, που δημιουργήθηκε από την πλειοψηφία στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά τρόπον ώστε το προοίμιο δυνητικώς να συνεφαρμόζεται ή έστω να καθίσταται ερμηνευτικό εργαλείο σε άδηλο αριθμό άρθρων του Συντάγματος και, ως εκ τούτου, η νομολογία να ανάγεται σε «οιονεί συνταγματικό νομοθέτη».

Ως εκ τούτου, και προκειμένου να μην υπάρχει σύγχυση ως προς τις νομικές συνέπειες του προοιμίου, είναι προτιμότερη η απάλειψη της επικλήσεως της Αγίας Τριάδος σε επικείμενη Συνταγματική Αναθεώρηση, χωρίς κατ' ανάγκη να αντικατασταθεί με άλλο προοίμιο.

Όρκος Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 33 παρ. 2 του Συντάγματος)

Αθανάσιος Κόντης

I. Το ισχύον Σύνταγμα προβλέπει ορκωμοσία του Προέδρου της Δημοκρατίας στο άρθρο 33 παρ. 2 του Συντάγματος και των βουλευτών στο άρθρο 59 του Συντάγματος. Για τους βουλευτές καθιερώνεται ο τύπος της επικρατούσας θρησκείας, με πρόβλεψη, όμως, και για τους αλλόθρησκους ή ετερόθρησκους βουλευτές, που ορκίζονται κατά τον τύπο της θρησκείας ή του δόγματός τους. Το Σύνταγμα δεν διαλαμβάνει τις περιπτώσεις βουλευτών που είναι άθεοι ή η θρησκεία τους δεν προβλέπει ή απαγορεύει τον όρκο ή ακόμα και όσους δεν επιθυμούν να δώσουν όρκο. Όμως, στην κοινοβουλευτική πρακτική γίνεται *de facto* δεκτός ο πολιτικός όρκος για τους βουλευτές, δηλαδή η διαβεβαίωση στην τιμή και τη συνείδησή τους, ο οποίος πλέον νομοθετήθηκε ρητά (Ν. 4622/2019) για τον πρωθυπουργό, τα μέλη της κυβέρνησης και τους υφυπουργούς.

Το άρθρο 33 παρ. 2 του Συντάγματος προβλέπει τον τύπο του όρκου που δίνει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του και ο τύπος του όρκου είναι θρησκευτικός και ειδικότερα χριστιανικός, αφού γίνεται επίκληση της Αγίας Τριάδος, παρότι μεταξύ των προσόντων του Ανώτατου Άρχοντα δεν αναφέρεται πλέον στο Σύνταγμα (άρθρο 31 του Συντάγματος) η ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού, δεν απαιτείται ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας να πρεσβεύει συγκεκριμένη θρησκεία, δηλαδή μπορεί να είναι χριστιανός ορθόδοξος ή ετερόδοξος, αλλόθρησκος ή άθεος.

II. Η αντίφαση ανάμεσα στη διάταξη του άρθρου 31 και του άρθρου 33 του Συντάγματος έχει οδηγήσει την επιστήμη να διατυπώσει δύο διαφορετικές απόψεις για την υποχρεωτικότητα του θρησκευτικού ή μη χαρακτήρα του όρκου του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες μπορούν να «ομαδοποιηθούν» ως εξής:

A' άποψη

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πρώτης άποψης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας οφείλει να είναι ορθόδοξος χριστιανός και ο όρκος είναι υποχρεωτικά θρησκευτικός. Η γραμματική διατύπωση της διάταξης του άρθρου 33 παρ. 2 του Συντάγματος δεν καταλείπει περιθώρια εναλλακτικής ερμηνείας, καθώς ο τύπος του όρκου καθορίζεται κατά το ορθόδοξο δόγμα, και τούτο επιρρωνύεται με το επιχείρημα

εξ αντιδιαστολής («argumentum a contrario») ότι δεν καθορίζεται διαφορετικός τύπος για ετερόδοξο ή αλλόθρησκο, όπως προβλέπει το άρθρο 59 παρ. 2 του Συντάγματος για τους βουλευτές. Δεν υπάρχει κενό Δικαίου, αλλά συνειδητή επιλογή του νομοθέτη. Ομοίως, έχει υποστηριχθεί ότι, παρότι στα προσόντα εκλογιμότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν περιλαμβάνεται το να είναι χριστιανός και δη ορθόδοξος, εν τούτοις το θρήσκευμά του ως χριστιανού φαίνεται να προϋποτίθεται από τον τύπο του όρκου του. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η ιστορική ερμηνεία του άρθρου 33 του Συντάγματος, καθώς στις σχετικές συζητήσεις κατάρτισης του Συντάγματος, αλλά και σε μεταγενέστερες Αναθεωρήσεις ετέθη το ζήτημα και προτάθηκε η παρεμφερής με το άρθρο 59 για τους βουλευτές διατύπωση του άρθρου 33, όμως, παρά τις προτάσεις Αναθεώρησης και τη σχετική επιστημονική συζήτηση, η διάταξη δεν τροποποιήθηκε.

Β' άποψη

Στον αντίλογο, υποστηρίζεται ότι ο όρκος είναι προϋπόθεση για την ανάληψη των καθηκόντων του Προέδρου και όχι προσόν εκλογής, σύμφωνα με το άρθρο 31 του Συντάγματος, καθώς στις προϋποθέσεις εκλογής δεν τίθεται εν γένει ζήτημα συνείδησης.

Περαιτέρω, η επιβολή θρησκευτικού όρκου στη σκέψη του συντακτικού νομοθέτη του 1975 υπαγορευόταν από μία εικασία ότι φαινόταν πρακτικά απίθανο να εκλεγεί ποτέ στη χώρα Πρόεδρος που δεν θα δήλωνε χριστιανός ορθόδοξος. Αυτό, όμως, ακόμα και αν έχει κάποια βάση ως ιστορική εξήγηση, δεν συνιστά σε καμία περίπτωση *επαρκή αιτιολογικό λόγο* για δυσμενή διάκριση σε βάρος όλων των Ελλήνων πολιτών, που θα αρνούνταν να δημοσιοποιήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Επίσης, υποστηρίζεται ότι η ορκοδοσία στηρίζεται στο αμάχητο τεκμήριο της ανταπόκρισης μεταξύ της πανηγυρικής δήλωσης και της βούλησης του ορκιζομένου. Συνεπώς, θα ήταν παράλογο να υποτεθεί ότι ο συντακτικός νομοθέτης θα ήθελε, προκειμένου ο νεοεκλεγείς Πρόεδρος να αναλάβει καθήκοντα, να παραβιάσει τη θρησκευτική του συνείδηση ή ακόμα και αν δεν διαθέτει ένθεη συνείδηση να ορκίζεται προσχηματικά.

Ως εκ τούτου, και για να μην υπάρχει θεσμικό αδιέξοδο, πρέπει να γίνει *συσταλτική ερμηνεία* του άρθρου 33 του Συντάγματος ή *πρακτική εναρμόνισή του* με τα άρθρα 4 παρ. 2 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος και να εφαρμοστεί για την ορκοδοσία του Προέδρου αναλόγως η διάταξη του άρθρου 59 παρ. 1 του Συντάγματος για τον όρκο των βουλευτών, συμπεριλαμβάνοντας και τον λαϊκό όρκο για τους άθεους, δηλαδή ο εκλεγείς Πρόεδρος της Δημοκρατίας, με άθεη ή άθρησκη συνείδηση, να προβαίνει σε πανηγυρική διαβεβαίωση στην τιμή και τη συνείδησή του, χωρίς θρησκευτικό περιεχόμενο.

Σημειωτέον, δε, σε πρόσφατη μελέτη³ επικρίνεται και η διαδικασία κατά την οποία δίδεται και πιστοποιείται ο όρκος, καθώς κάθε Πρόεδρος της Δημοκρατίας από το 1975 μέχρι και το 2025 έχει ορκισθεί ενώπιον όχι μόνο της Βουλής (όπως ρητώς προβλέπει το άρθρο 33 του Συντάγματος), αλλά και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, εμφανιζόμενη η τελευταία όχι μόνο απλώς να παρίσταται, αλλά και να συμπράττει.

III. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι η διατύπωση του όρκου στο άρθρο 33 του Συντάγματος, αφενός, αποκλείει τους μη ορθοδόξους, ή έστω τους μη χριστιανούς, αφετέρου, φέρνει σε δυσχερή θέση εκείνον που θα εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας, αλλά δεν θα θέλει να αποκαλύψει τα θρησκευτικά του πιστεύω ή θα είναι άθρησκος ή άθεος, το οποίο τελικώς συγκρούεται με τις αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας, οι οποίες συνιστούν θεμέλιο κάθε δημοκρατικής κοινωνίας. Επιπλέον, έχουμε και το παράδοξο φαινόμενο ο τύπος του όρκου να μη συνάδει ούτε και με τη διδασκαλία της θρησκείας της οποίας τον τύπο έχει ο όρκος, ήτοι της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία δεν επιτρέπει τον όρκο!

Η ερμηνευτική συνδρομή της αναλογικής εφαρμογής των διατάξεων περί του όρκου των βουλευτών είναι προσχηματική και δεν αντιμετωπίζει το ζήτημα σε όλα του τα επίπεδα, ακόμα και αν προστεθεί ο πολιτικός όρκος. Η πλέον λυσιτελής και έντιμη λύση είναι η κατάργηση του θρησκευτικού όρκου και αντικατάστασή του με τη διαβεβαίωση στην τιμή και τη συνείδηση του εκάστοτε Προέδρου ότι θα τηρεί το Σύνταγμα.

³ Τσαπόγας, Μ. Χ. (2025). Ορκωμοσία, σύμπτυξη και νομιμοποίηση: Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και η Ιερά Σύνοδος. *Νομοκανονικά*, 2025(1), σσ. 27-32.

Η «ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης» ως σκοπός της Παιδείας

Μιχαήλ Τσαπόγας

Σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, «Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Η τύχη της επίμαχης παραγράφου εξαρτάται, φυσικά, από το κατά πόσον θα προταθεί καν απάλειψη, διατήρηση ή αναμόρφωση της φράσης περί «ανάπτυξης εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» στη συνολική επεξεργασία του άρθρου 16, στο πλαίσιο της ενότητας περί ατομικών δικαιωμάτων.

Στην προκειμένη εισήγηση εξετάζεται μόνον ο όρος «θρησκευτική», ο οποίος έχει ταλαιπωρήσει τη νομολογία, την πολιτική και, εν τέλει, την ίδια την εκπαίδευση, καθώς από τις κυμαινόμενες ερμηνευτικές του προσεγγίσεις έχουν κατά καιρούς εξαρτηθεί διαφιλονικούμενες ρυθμίσεις για το μάθημα των Θρησκευτικών, το περιεχόμενό του, τις τάξεις ή ώρες διδασκαλίας του και τις προϋποθέσεις απαλλαγής απ' αυτό. Ως χαρακτηριστικά στιγμιότυπα των νομολογιακών αυτών διακυμάνσεων θα μπορούσαν να μνημονευθούν:

i. Η απόφαση 2176/1998 του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣΤ΄ Τμήματος υπό την προεδρία Αναστάσιου Μαρίνου), με την οποία κρίθηκε αντισυνταγματική η μείωση κατά μία ώρα των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών: «Προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος και να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη, εις επαρκή βαθμόν, της θρησκευτικής συνειδήσεως των μαθητών συμφώνως προς τας αρχάς της ορθοδόξου χριστιανικής πίστεως, επιβάλλεται όπως η Πολιτεία εξασφαλίζει την διδασκαλίαν του μαθήματος των θρησκευτικών επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως [...]. Ο περιορισμός των ωρών διδασκαλίας εις μίαν μόνον ώρα εβδομαδιαίως δεν αποτελεί, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας και εν όψει του ειδικού σκοπού εις τον οποίον αποβλέπουν αι ως άνω διατάξεις του Συντάγματος, τον υπ' αυτών απαιτούμενον ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας».

ii. Η απόφαση 1749/2019 του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την οποία κρίθηκε αντισυνταγματικός ο εμπλουτισμός, με στοιχεία θρησκευσιολογίας, του προγράμματος σπουδών του ανωτέρω μαθήματος: «Ως ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής

θρησκευτικής συνειδήσεως νοείται η εμπέδωση και ενίσχυση της συγκεκριμένης αυτής θρησκευτικής συνειδήσεως των μαθητών με τη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας [...] με τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, το οποίο, για να υπηρετεί τον εν λόγω σκοπό, πρέπει να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως, αλλά την καλλιέργεια των προϋποθέσεων, ώστε να μεταδοθεί το κατά το Σύνταγμα περιεχόμενό του [...]. Στο ίδιο το προσβαλλόμενο πρόγραμμα σπουδών αναφέρεται ότι το μάθημα υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας [...] ως εκ τούτου έρχεται σε αντίθεση προς τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος και προς το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, διότι στερεί από τους μαθητές του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας».

iii. Η απόφαση 1536/2023 του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την οποία κρίθηκε σύμφωνη προς το Σύνταγμα η απαγόρευση απαλλαγής ορθόδοξων μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών: «Η έννοια της εθνικής και της θρησκευτικής συνειδήσεως κατά την εν λόγω συνταγματική διάταξη είναι, εν όψει και της χρήσεως οριστικού άρθρου, συγκεκριμένη και δεν αφορά σε οποιοδήποτε έθνος και σε οποιοδήποτε θρήσκευμα, ως ανάπτυξη, δε, της θρησκευτικής συνειδήσεως νοείται, για την πλειοψηφία, βεβαίως, των Ελλήνων πολιτών που ασπάζονται το δόγμα αυτό, η ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως, εν όψει του ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, χαρακτηριζόμενη ως επικρατούσα θρησκεία, αναγνωρίζεται από τον συνταγματικό νομοθέτη ως η θρησκεία της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού».

Σύμφωνα με την ανωτέρω νομολογία, το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος φέρεται να περιορίζει ασφυκτικά, αφενός, τις εναλλακτικές επιλογές του κοινού νομοθέτη όσον αφορά το ομολογιακό περιεχόμενο του μαθήματος, αφετέρου, τα δικαιώματα των ίδιων των ορθόδοξων μαθητών, επιβάλλοντας ανελαστικά ότι γι' αυτούς δεν νοείται απαλλαγή, σε πείσμα της απόφασης «Παπαγεωργίου κατά Ελλάδος» του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με την οποία κάθε κράτος οφείλει «να αποφεύγει μια κατάσταση όπου οι μαθητές αντιμετωπίζουν σύγκρουση μεταξύ της θρησκευτικής αγωγής που παρέχεται από το σχολείο και των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων τους».

Θα μπορούσαν, φυσικά, να απαριθμηθούν άλλες αποφάσεις, οι οποίες έτειναν σε κατεύθυνση περισσότερο φιλελεύθερη από τις τρεις προαναφερόμενες. Ωστόσο, παραμένει αναμφισβήτητο πως η ισχύουσα διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ως έχει, επιτρέπει ακόμη και ερμηνευτικές ακρότητες, οι οποίες μπορούν να επιφέρουν δυσανάλογους περιορισμούς στις νομοθετικές επιλογές σχετικά με το επίμαχο μάθημα και, το κυριότερο, περιορίζοντας υπέρμετρα τη θρησκευτική ελευθερία γονέων και μαθητών, αφενός να καταστήσουν κενή κανονιστικού περιεχομένου την κατακλείδα του ίδιου άρθρου, που κάνει λόγο για «διάπλαση [των

μαθητών] σε ελεύθερους πολίτες», αφετέρου να καταλήξουν εκ των πραγμάτων σε ανεπιθύμητες καταστάσεις σύγκρουσης ανάμεσα στα άρθρα 16 και 13 του Συντάγματος ή ακόμη ανάμεσα στο ελληνικό Σύνταγμα και στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Τα πράγματα θα ήσαν ίσως διαφορετικά και οι κίνδυνοι ανυπόστατοι, αν τυχόν η νομολογία μας είχε στραφεί σε ανεκτικότερες κατευθύνσεις, αναγνωρίζοντας τουλάχιστον ότι η ισχύουσα συνταγματική διάταξη δεν οδηγεί στην πάση θυσία επιβολή κατήχησης (*indoctrination*), με βάση τη διάκριση στην οποία έχει καταλήξει η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Είναι, βεβαίως, υποστηρίξιμος ο αντίλογος ότι το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος αποτελεί αναγκαίο μέτρο δέσμευσης του νομοθέτη και της διοίκησης προκειμένου να διατηρηθεί στοιχειωδώς κάποιο επίπεδο ηθικής, ανθρωπιστικής και πνευματικής διαπαιδαγώγησης, η οποία, τουλάχιστον κατά τις απόψεις που φέρονται μέχρι στιγμής να επικρατούν, δεν είναι νοητή χωρίς την εξοικείωση των μαθητών με το θρησκευτικό φαινόμενο. Σε αυτό, όμως, το επιχείρημα μπορεί να αντιταχθεί πως η ανάγκη αυτή καλύπτεται από την υπάρχουσα διατύπωση περί «*ηθικής και πνευματικής αγωγής*», η οποία αρκεί για να νομιμοποιήσει χωρίς αμβιβολία τη διατήρηση της παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης, τόσο σε σύνδεση με συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα για όσους μαθητές το προτιμήσουν όσο και με τη μορφή της καλλιέργειας ευρύτερης κατανόησης, εκτίμησης και εμπιστοσύνης απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο. Είτε στην πρώτη περίπτωση είτε στη δεύτερη, η μία ή η άλλη επιλογή των μαθητών θα έχει συντελεσθεί υπό όρους ελευθερίας, σε απόλυτη σύμπτωση με την ίδια τη συνταγματική επιταγή για «*διάπλάσή τους σε ελεύθερους πολίτες*».

Με βάση τα ανωτέρω, προτείνεται να απαλειφθεί, ως πλεονάζουσα και γενεσιουργός αιτία προβλημάτων, η ρύθμιση περί υποχρέωσης για «*ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης*». Κρίνεται, μάλιστα, καταρχήν περιττή η αντικατάστασή της με κάποια περισσότερο ουδέτερη διατύπωση, καθώς το στοιχείο της ηθικής περιλαμβάνεται ήδη ρητά στην αμέσως προηγούμενη φράση περί «*ηθικής και πνευματικής αγωγής*», εφόσον εκείνη κριθεί σκόπιμο να διατηρηθεί. Πέραν αυτού, λεπτομέρειες όπως το περιεχόμενο του μαθήματος ή οι προϋποθέσεις απαλλαγής είναι προτιμότερο να αφεθούν στην επιλογή του κοινού νομοθέτη, με βάση τις ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και την εξέλιξη της παιδαγωγικής επιστήμης.



diaNEOsis



dianeosis_org



diaNEOsis



diaNEOsis



diaNEOsis

διαNEOsis
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ